
Арман Киракосян, *Очерки дипломатической истории и историографии Армянского вопроса, Москва, «Российский писатель», 2016, 431 с.*

Արման Կիրակոսյան, *Ակնարկներ Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմության և պատմագրության, Մոսկվա, «Ռուսակի պիսատել», 2016, 431 էջ*

Պատմաբան-դիվանագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արման Կիրակոսյանը մեր այն երախտավորներից է, որոնք տարիների իրենց անդուլ աշխատանքով հայրենական պատմագիտությունը հարըստացրել են հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության, Հայկական հարցի պատմության և պատմագրության, քաղաքական հայագիտության և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր աշխատություններով, որոնք արժանացել են ոչ միայն գիտական շրջանակների, այլև ընթերցող լայն հասարակայնության գնահատանքին: Վերջերս նա ընթերցողների և պատմաբանների դատին հանձնեց հոդվածների գրախոսվող ժողովածուն, որը, մեր կարծիքով, առաջին հերթին արժևորվում է նրանով, որ ռուսական հասարակայնությանը ծանոթացնում է ոչ միայն նշված հիմնահարցերին, այլև հայ-ռուսական հարաբերություններին առնչվող և առ այսօր հայությանը հուզող մի շարք կարևոր խնդիրների:

Այն ընդգրկում է Ա. Կիրակոսյանի՝ 1979-2016 թթ. հրատարակած գիտական ուսումնասիրությունները: Նրա «Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանության համառոտ պատմություն» հոդվածը, ըստ էության, ճանաչողական բնույթի առաջաբան է, որը կոչված է ընդհանուր տեղեկություններ մատուցելու ընթերցողին գրքում քննարկվող հարցերի մասին: Այստեղ նա մեկնաբանում է «Հայկական հարց» հասկացության էությունը և այն իրողությունը, որ դա Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասն է: Հայկական հարցը նա ներկայացնում է որպես մի խնդիր, որը կարևոր դեր է խաղացել միջազգային հարաբերություններում, մասնավորապես մեծ տերությունների մերձավորարևելյան քաղաքականության ասպարեզում: Ռուս ընթերցողին բացատրելով «Արևմտյան Հայաստան» հասկացության իմաստը՝ նա այնուհետև ներկայացնում է Հայկական հարցի ծագման ու զարգացման պատմությունը, ռուսական պետականության առնչությունը դրան, Օսմանյան կայսրության և Ղազարական Իրանի անագորոպյն լծի տակ տառապած ու խոշտանգված հայ ժողովրդի պատմական կյանքի ելևէջները, նրա հերոսական մաքառումները օտար տիրապետության դեմ՝ հանուն ազատ կյանքի ու պետականության վերականգնման: Ժամանակագրական հաջորդականությամբ անդրադառ-

նալով Առաջին աշխարհամարտից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությանը՝ հեղինակը ներկայացնում է նաև Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ծնունդը, երբ հայ ժողովուրդը իր մեջ ուժ գտավ կերտելու իր նորոգ անկախությունը և պետականությունը:

Ժողովածուն բաղկացած է երկու ծավալուն բաժիններից, որոնցից առաջինը վերնագրված է «Հայկական հարցի պատմությունից», իսկ երկրորդը՝ «Հայկական հարցի պատմագրության և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցերը»: Դրանցում ընդգրկված են գիտական ու հրապարակախոսական բնույթի հոդվածներ, Հայկական հարցի պատմագրությանը վերաբերող ուսումնասիրություններ, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման վերաբերյալ քննական նյութեր, գրախոսություններ և այլն: Մի շարք հոդվածներ ներկայացվում են ճանաչված պատմաբաններ Ջոն Կիրակոսյանի, Ռուբեն Սահակյանի, Ռուբեն Սաֆրաստյանի, Լևոն Էյրամյանի, Արտեմ Օհանջանյանի և Սեդրակ Մանուկյանի հեղինակությամբ: Գրքի վերջում ընդգրկված են Հայկական հարցի վերաբերյալ ռուսաց լեզվով հրատարակված գրականության ընդարձակ մատենագիտություն, անձնանունների և աշխարհագրական անվանումների ցանկեր:

Առաջին բաժնում ամփոփված հոդվածները առավելապես նվիրված են XIX դարի 90-ական թվականներին Հայաստանի և Հայկական հարցի շուրջ մեծ տերությունների դիվանագիտական պայքարի պատմությանը, համիդյան ջարդերին, նշված ժամանակաշրջանի հայ-թուրքական հարաբերություններին և այլն: Նշենք, որ այս թեմաների գիտական լուսաբանման ասպարեզում Ա. Կիրակոսյանն ունի անուրանալի վաստակ:

Գիտական գործունեության անդաստան մտնելու հենց սկզբնական շրջանում՝ 1979 թ., թղթին հանձնած «Աբդուլ Համիդի հակահայկական քաղաքականությունը (XIX դարի 90-ական թվականներին)» հոդվածում Ա. Կիրակոսյանը հանգամանորեն վերլուծության է ենթարկում Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքի ու միջազգային դրության հանգուցային հարցերը՝ միաժամանակ բացահայտելով այն դրդապատճառները, որոնք ի վերջո հանգեցրին արևմտահայության զանգվածային ջարդերին: Հոդվածը խարսխվում է այն գաղափարի վրա, որ Հայկական հարցի շուրջ ծավալված միջազգային քննարկումները, եվրոպական պետությունների միջամտությունը այդ հարցին կամ ինչպես ընդունված է այն անվանել՝ «հումանիտար ինտերվենցիան», ոչինչ չտվեցին հայ ժողովրդին, բացի նոր տառապանքներից: Հեղինակը համոզիչ փաստեր է բերում առ այն, որ «կարմիր սուլթան» Աբդուլ Համիդը և նրա վարչակարգը որոշել էին արևմտահայությանը բնաջնջելու ճանապարհով լուծում տալ Հայկական հարցին: Ըստ այդմ՝ նրա շարադրանքից բխում է տրամաբանական այն հետևությունը, որ համիդյան ջարդերը Հայոց մեծ եղեռնի նախերգանքն էին:

Հողվածը շարադրված է գլխավորապես եվրոպական և ամերիկյան հրապարակումներում տեղ գտած նյութերի հիման վրա, որոնք ոչ միայն նպաստում են առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու նշված ժամանակաշրջանի իրողությունների վերաբերյալ, այլև պարզորոշ ընկալելու արդուհամիդյան «գուլումի» բուն էությունը: Անկասկած, այդ նյութերը գիտական շրջանառության մեջ դնելը թարմ շունչ է հաղորդում նշված ժամանակաշրջանում Հայկական հարցի՝ հավաստի սկզբնաղբյուրների բացակայության հետևանքով մութ կողմերի լուսաբանմանը: Առհասարակ, մենք մեր պատքն ենք համարում հատուկ նշել, որ Ա. Կիրակոսյանը նշանակալից ավանդ ունի անգլիալեզու սկզբնաղբյուրները գիտական շրջանառության մեջ մտցնելու շնորհակալ գործում:

Գրքի առաջին բաժնում գետեղված գրեթե բոլոր հողվածներում անսքող կերպով հառնում է հայրենասիրական ներշնչանքով լի հեղինակի խոր մտահոգությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ: Կարևոր ենք համարում նաև նշել, որ պատմության հարցերը լուսաբանելիս Ա. Կիրակոսյանը միշտ հավատարիմ է մնում նույն գիտական անաչառության և օբյեկտիվության սկզբունքին: Նա աշխատում է նաև հնարավորինս զերծ մնալ խորհրդային գաղափարայնացված պատմագրության կապանքներից, թեև երբեմն խուսափում է նորովի լուսաբանման կարոտ սուր հարցերի մեջ մխրճվելուց: Ունենալով միջազգային հարաբերությունների բարդ ու խճճված հարցերը ճշմարտացի ընկալելու և մեկնաբանելու լավ պատրաստություն՝ նա հիմնավորված բացատրություններ է տվել Հայկական հարցի տարբեր դրսևորումներին, այդ թվում նաև՝ ձախողումների պատճառներին:

Ժողովածուի առաջին բաժնի շահեկան հողվածներից է «Վուդրո Վիլսոնը և Հայկական հարցը» ուսումնասիրությունը: Մեր կարծիքով, հայ պատմաբանները համեմատաբար քիչ են անդրադարձել ԱՄՆ-ի 28-րդ նախագահ, մեծ հայրենասեր Վուդրո Վիլսոնի գործունեությանը՝ կապված Հայկական հարցի հետ, առավել ևս, որ խորհրդային շրջանում նա ներկայացվել է ծուռ հայելու մեջ՝ որպես ԱՄՆ-ի «իմպերիալիստական քաղաքականության ջատագով»: Ա. Կիրակոսյանը փաստում է, որ Վիլսոնի նախագահական կառավարման տարիները (1913-1921) համընկել են հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող մի ժամանակաշրջանի հետ, երբ արևմտահայությունը ենթարկվեց ցեղասպանության ու հայրենագրկման: Ի դեպ, թեև համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին ԱՄՆ-ը չեզոք պետություն էր, Վիլսոնը և նրա վարչակարգը այդուհանդերձ երբեք անտարբեր չեն եղել հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի նկատմամբ: Հեղինակը նշում է, որ Վիլսոնի բոլորանվեր նվիրվածությունը ազգային ինքնորոշման գաղափարին, որը «համաշխարհային ժողովրդավարության» նրա տեսլականի բաղկացուցիչ մասն էր, ստիպում էր նրան անընդհատ որոնումներ կատարել պետականությունից զուրկ փոքր ժողովուրդներին պաշտպանության տակ առնելու համար: Նրա համոզմամբ՝ Վիլսոնը կասկած իսկ չի

տածել, որ ԱՄՆ-ը պատասխանատվություն է կրում հայ ժողովրդի ճակատագրում, որը «ոչնչացվել է իր իսկ հայրենիքում»:

Հոդվածներից մեկում հեղինակն անդրադարձ է կատարում նաև «Հայկական հարցը և խորհրդա-թուրքական հարաբերությունները» թեմային: Նա խնդրի քննությունը սկսում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներից, այնուհետև ժամանակագրական կարգով, իրադարձությունների զարգացումը հասցնելով մինչև խորհրդային շրջանի ժամանակները, հատուկ կանգ է առնում այսպես կոչված «Ստալինյան նախագծի» վրա: Մասնավորապես ցույց է տրվում, որ աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո՝ 1945 թ. գարնանը, Ստալինի ցուցումով խորհրդային կառավարությունը հարց է բարձրացնում «ուղղել պատմական անարդարությունը» և Թուրքիայի կողմից «բռնի կերպով զավթված հայկական հողերը» վերադարձնել իր իսկական տիրոջը՝ Խորհրդային Հայաստանին: Հոդվածում ցույց է տրվում, որ այդ պահանջը Թուրքիայի կողմից մեկնաբանվել է այն իմաստով, որ Մոսկվան որոշել է ձեռնամուխ լինել նվաճողական քաղաքականության երկու ուղղություններով՝ Կովկասի և Արևելյան Թուրքիայի վրայով դեպի Ալեքսանդրեթ ու Միջերկրական ծով, ինչպես նաև Իրանի ու Իրաքի վրայով դեպի Պարսից ծոց: Ա. Կիրակոսյանը նշում է, որ թեև Ստալինը ստիպված էր միջազգային բնույթի և այլ կարգի հանգամանքների հետևանքով ընկրկել և առժամանակ հրաժարվել իր մերձավորարևելյան լայնահուն պլաններից, սակայն մինչև նրա մահը (1953 թ. մարտ) Խորհրդային Միության տարածքային պահանջները չէին հանվում խորհրդային արտաքին քաղաքականության օրակարգից: Իսկ 1953 թ. մայիսի 30-ին խորհրդային կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարել է, որ Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ չունի՝ դրանով իսկ Լոզանի կոնֆերանսի առաջին նախադեպից հետո ևս մեկ անգամ գերեզմանելով Հայկական հարցը:

Գրքի երկրորդ բաժնում զգալի տեղ է հատկացված Հայկական հարցի պատմագրությանը: «Հայկական հարցը անգլիական պատմագրության մեջ», «Հայկական հարցը Մեծ Բրիտանիայի ամսագրերի էջերում (XIX դարի 90-ական թվականների կեսերին)», «Հայկական հարցը ԱՄՆ-ի պատմագրության մեջ» ուսումնասիրություններում Ա. Կիրակոսյանը բարեխղճորեն հավաքել ու համակարգել է բրիտանական ու ամերիկյան առավել աչքի ընկնող հեղինակների աշխատությունները:

Իր հանգուցյալ հոր՝ անվանի պատմաբան-դիվանագետ Ջոն Կիրակոսյանի հեղինակությամբ՝ նշված բաժնում զետեղված է նաև «Ալեքսեյ Ջիվելեգովը և քաղաքական հայագիտությունը» ուշագրավ հետազոտությունը, որը ընթերցողին ծանոթացնում է հայ մեծանուն պատմաբան Ջիվելեգովի՝ Հայկական հարցին վերաբերող հայացքներին: Երկրորդ բաժնի հոդվածների մեծ մասը նվիրված է Հայոց ցեղասպանությանը և դրան առնչվող խնդիրների քննությանը: Մասնավորապես ուշագրավ են Ռուբեն Սաֆրաստյանի համահեղինակությամբ կատարված «Հայոց ցեղասպանության պրոբլեմի մի քանի

տեսակետների լուսաբանումը Արևմուտքում» և «Եվրոպական խորհրդարանի որոշման մասին Հայոց ցեղասպանության հարցի վերաբերյալ» ուսումնասիրությունները, Ռուբեն Մաֆրաստյանի և Լևոն Էյրամջյանցի համահեղինակությամբ հողվածը, որը վերաբերում է Լեոնային Ղարաբաղի հարցում թուրքական քարոզչության առաջ քաշած պատմական իրողությունների կեղծարարություններին: Հանգուցյալ Ռուբեն Մահակյանի հեղինակցությամբ գրված «Փաստաբան դե Մալվիլի զրպարտչագիրը» հրապարակախոսական բնույթի հողվածում սուր քննադատության է ենթարկվում 1990 թ. Բաքվում ռուսերենով հրատարակված ֆրանսիացի փաստաբան Ժորժ դե Մալվիլի՝ «1915 թվականի հայկական ողբերգություն» գիրքը, որն ամբողջությամբ կրկնում է Հայոց ցեղասպանության թուրքական վարկածը¹: «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը արտասահմանյան գրականության մեջ (1975-1985)» վերտառությամբ ուսումնասիրությունում Ա. Կիրակոսյանը ի մի է բերում արևմտահայերի ցեղասպանության վերաբերյալ գրեթե այն բոլոր նյութերը, որոնք լույս են տեսել արտասահմանում նշված տասը տարիների ընթացքում:

Այդ հարուստ ու արժեքավոր գրականությունը գիտական շրջանառության մեջ մտցնելը մեծապես կարող է օգտակար լինել Հայոց ցեղասպանությանը առնչվող հարցերի նորովի լուսաբանմանը: «Հայերի բնաջնջումը և ցեղասպանության հայեցակարգը ամերիկյան հանրագիտարաններում» ուսումնասիրությունը համապարփակ գաղափար է տալիս ամերիկյան հասարակայնության դիրքորոշման ու վերաբերմունքի մասին հայ ժողովրդի հետ տեղի ունեցած արյունոտ գողգոթայի մասին:

Ժողովածուում տեղ է գտել նաև «Հայերի ցեղասպանության պատմության մեկնաբանությունը Թուրքիայում» հողվածը, որտեղ փաստական նյութի հիման վրա ցույց է տրվում, որ թուրք պատմաբանների, թուրքական քարոզչական մեքենայի և առհասարակ պաշտոնական կառույցների կողմից անխնա կեղծվում ու խեղաթյուրված ձևով են ներկայացվում Հայոց ցեղասպանության պատմությունը, Հայկական հարցը, հայ-թուրքական հարաբերությունները և այլն: Միաժամանակ փորձեր են կատարվում համաշխարհային հասարակական կարծիքը տրամադրել հայ ժողովրդի դեմ: Մասնավորապես շեշտվում է այն թյուր և իրականությունից հեռու տեսակետը, որ իբր հայերն ու թուրքերը Օսմանյան կայսրության շրջանակներում վեց դար շարունակ խաղաղ գոյակցել են, նրանց միջև ոչ մի խնդիր գոյություն չի ունեցել, հայերը նույնիսկ աննշան չափով չեն ենթարկվել անարդարության ու խտրականության: Սակայն, ըստ թուրքական այդ տեսակետի, դրությունը փոխվել է, երբ XIX դարի վերջին մի խումբ հայեր, ունկնդրելով օտարերկրյա

¹ Նշենք, ի դեպ, որ սույն գիրքը Բաքվում վերահրատարակվել է նաև 2013 թ.:

սաղրանքներին, ապստամբել ու խռովություններ են բարձրացրել օսմանյան պետության դեմ:

«Լեռնային Ղարաբաղը թուրքական քարոզչության հայելու մեջ» բավականին ծավալուն հոդվածում ցույց է տրվում, որ սկսած 1918 թ.՝ Թուրքիան Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ոչ միայն մշտապես ակտիվորեն հանդես է եկել ադրբեջանամետ դիրքորոշմամբ, այլև գաղտնի ու բացահայտ ճանապարհներով, իսկ առանձին դեպքերում նաև ռազմական ուժի կիրառման օգնությամբ օժանդակել է Ադրբեջանին: Վերջաբանում հեղինակն անդրադառնում է ժողովուրդների մշտական դատարանի կարգավիճակին և այդտեղ Հայոց ցեղասպանության հարցի արձարծումներին:

Եզրափակելով մեր խոսքը Արման Կիրակոսյանի ժողովածուի վերաբերյալ՝ նախ ցանկանում ենք շեշտել, որ այն արժեքավոր է և օգտակար: Տարիների նրա տքնաջան աշխատանքի արդյունք այս գրքի շնորհիվ ռուս ընթերցողը, ինչպես նաև ռուսալեզու գրականությունից օգտվող արտասահմանյան գիտական շրջանակները և ընթերցող լայն հասարակայնությունը հնարավորություն կունենան ստույգ և համակողմանի պատկերացում կազմելու Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մասին: Այն նաև համոզիչ ու հիմնավորված պատասխաններ է պարունակում բոլոր նրանց, ովքեր ժխտում են և չեն ընդունում Հայոց ցեղասպանության իրողությունը կամ զբաղվում են հայ ժողովրդի պատմության և Հայկական հարցի կեղծարարությամբ:

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐՅԱՆ